

पिट्स इंडिया ऍक्ट 1784 काय आहे?

1784 च्या पिट्स इंडिया ऍक्टला ब्रिटनचे तत्कालीन पंतप्रधान विल्यम पिट यांचे नाव देण्यात आले कारण हे विधेयक स्वतः पंतप्रधानांनी सादर केले होते.

- भारतातील ईस्ट इंडिया कंपनीने ताब्यात घेतलेल्या प्रदेशांवर ब्रिटीश सरकारने ताबा घेण्याची प्रक्रिया सुरू केल्यामुळे हे विधेयक खूपच महत्त्वाचे आहे.
- 1784 चा पिट्स इंडिया कायदा 1773 च्या रेग्युलेटिंग कायद्यापेक्षा जवळपास 11 वर्षांनंतर पास झाला.
- या काळात ईस्ट इंडिया कंपनीने भारताचा मोठा भाग व्यापला होता आणि भारतीय संसाधनांचे शोषण करून मोठ्या प्रमाणात नफा कमावला होता.
- हाच तो काळ आहे जेव्हा ब्रिटीश सरकारला भारतीय उपखंडाचा ताबा घेण्याची आणि व्यापारावरील कंपनीची मक्तेदारी रोखण्याची गरज भासू लागली.
- 1784 चा पिट्स इंडिया कायदा लागू करण्याचे हे प्रमुख कारण बनले.

पिट्स इंडिया ऍक्ट 1784 चा इतिहास

1784 च्या पिट्स इंडिया ऍक्टच्या निर्मितीला कारणीभूत असलेल्या घडामोडींचा विचार करा:

- ब्रिटिशांना भारतीय उपखंडातील संपत्तीची जाणीव होती आणि त्यांनी ईस्ट इंडिया कंपनीने केलेला नफा आधीच पाहिला होता. त्यामुळे ब्रिटीश संसदेने भारतीय प्रदेशांवर नियंत्रण ठेवण्याच्या महत्त्वाकांक्षेने ईस्ट इंडिया कंपनीवर हळूहळू आणि स्थिरपणे नियंत्रण ठेवण्याचा निर्णय घेतला होता.
- 1773 च्या रेग्युलेटिंग कायद्यातील त्रुटींमुळे कंपनीतील भ्रष्टाचार, जबाबदारी आणि जबाबदारीचा अभाव, कंपनीतील गैरव्यवस्थापन, सत्तेची टक्कर इत्यादींसह काही प्रशासकीय अपयश निर्माण झाले आहेत. त्यामुळे ब्रिटीश संसदेने 1784 चा पिट्स कायदा आणला होता. 1773 च्या रेग्युलेटिंग ऍक्टमध्ये सुधारणा करणे आणि कायद्यातील त्रुटी दूर करणे.
- पहिल्या अँग्लो-मराठा युद्धाची घटना (१७७५-१७८२) हे देखील एक कारण होते ज्याने ब्रिटीश संसदेला कंपनीच्या प्रशासकीय आणि राजकीय अधिकारांवर पुनर्विचार करण्यास भाग पाडले. कंपनीला ब्रिटीश संसदेचे वर्चस्व लक्षात यावे यासाठी पिटचा इंडिया कायदा अस्तित्वात आला.

पिट्स इंडिया ऍक्टची वैशिष्ट्ये

1784 च्या पिट्स इंडिया ऍक्टची ठळक वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत-

- या कायद्याचे सर्वात लक्षणीय वैशिष्ट्य म्हणजे ईस्ट इंडिया कंपनीवर ब्रिटिश संसदेचे वर्चस्व प्रस्थापित केले. तेच याद्वारे साध्य झाले-
- कंपनीच्या राजकीय आणि व्यापारिक शक्तींमध्ये फरक करणे.
- कंपनीचे ट्रेडिंग अधिकार न्यायालयाच्या संचालकांना प्रदान करणे.
- राजकीय घडामोडींच्या व्यवस्थापनासाठी, नियंत्रण मंडळ म्हणून ओळखली जाणारी एक पूर्णपणे समर्पित संस्था तयार करण्यात आली.
- भारतातील दुहेरी शासनाचा किंवा दुहेरी सरकारचाही तो पाया होता, कारण पहिल्यांदाच सत्तेचे पृथक्करण सुरू झाले.
- ब्रिटीश भारतातील नागरी बाबी, महसूल-संबंधित समस्या आणि लष्करी कारवाया यांचे व्यवस्थापन करण्याचे संपूर्ण अधिकार नियंत्रण मंडळाला देण्यात आले.
- भारताचे गव्हर्नर-जनरल अजूनही संसदेने नियुक्त केलेल्या कौन्सिलद्वारे अधिलिखित केले जाण्यास जबाबदार होते. परंतु परिषदेच्या सदस्यांची संख्या 4 वरून 3 पर्यंत कमी केल्यामुळे, गव्हर्नर-जनरल हे परिषदेतील केवळ एका

समर्थकाच्या मदतीने आपल्या निर्णयांवर सहज वर्चस्व गाजवू शकत होते. तसेच, गव्हर्नर-जनरलला कास्टिंग व्होट किंवा व्हेटो पॉवरचा आनंद मिळत असे.

- ईस्ट इंडिया कंपनीने ताब्यात घेतलेल्या प्रदेशांना प्रथमच कोणत्याही कृतीत ब्रिटिश प्रदेश म्हणून संबोधण्यात आले.

1784 च्या पिटच्या भारत कायद्याचे महत्त्व

पिट्स इंडिया ॲक्ट संमत झाल्यानंतर कंपनीच्या घटनेत दोन मोठे बदल दिसून आले, ते होते-

- बंगाल कौन्सिलच्या नमुन्यानुसार मद्रास आणि बॉम्बेच्या परिषदांमध्ये बदल करण्यात आले.
- कार्यकारी परिषदेचे सदस्य 3 पर्यंत कमी केले गेले तर या कार्यकारी परिषदेचे सरसेनापती स्वतः गव्हर्नर-जनरल होते.
- कोर्ट ऑफ डायरेक्टर्सच्या धोरणांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी इंग्लंडमध्ये बोर्ड ऑफ कंट्रोल म्हणून ओळखले जाणारे एक वेगळे विभाग स्थापन केले जात होते.
- कंपनी आणि संसदेद्वारे दुहेरी सरकारचा परिचय. ही शासन व्यवस्था १८५८ पर्यंत टिकली.

पिटच्या भारत कायद्यातील दोष

कार्यकारी परिषदेचे सदस्य कमी केल्याने गव्हर्नर-जनरल यांना अतिरिक्त धार मिळाली. हे असे आहे कारण गव्हर्नर-जनरलला त्याच्या इच्छेनुसार घेतलेल्या निर्णयांच्या अंमलबजावणीसाठी कार्यकारी परिषदेकडून फक्त एका मताची आवश्यकता होती.

- एखाद्या ठराविक निर्णयावर मतदानाबाबत कोणताही गतिरोध निर्माण झाल्यास कार्यकारी परिषद आणि गव्हर्नर-जनरल यांच्यातील अधिकारांचा संघर्ष.
- ईस्ट इंडिया कंपनीचा सर्वोच्च कमांडर असताना गव्हर्नर जनरलला त्याच्या लष्करी अधिकारांपासून वंचित ठेवण्यात आले होते आणि संसद इंग्लंडमध्ये होती. आणीबाणीच्या परिस्थितीत, अचानक लष्करी निर्णय घेतले जातील परंतु 1784 च्या पिटच्या कायद्यामुळे, गव्हर्नर-जनरलला कोणतेही लष्करी अधिकार राहिले नाहीत.
- गव्हर्नर-जनरल, बोर्ड ऑफ कंट्रोल आणि कोर्ट ऑफ डायरेक्टर्स यांच्या अधिकारांचे स्पष्टपणे वर्णन केलेले नाही.